

Ruud Klarus

Denken over opvoeding en onderwijs

Een ideeëngeschiedenis
van Socrates tot Biesta

NOORDBOEK

© 2024 Ruud Klarus | Uitgeverij Noordboek

Omslagontwerp: René van der Vooren

Boekverzorging: Elgraphic

Omslagbeeld: naar een tekening die Hans Holbein de Jongere maakte voor *Lof der zothed* van Erasmus

ISBN 9789464711486

NUR 849 | 730 | 680

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Noordboek, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@noordboek.nl.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van de in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met uitgeverij Noordboek.

De uitgeverij stelt alles in het werk om op milieuvriendelijke en duurzame wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk van de Forest Stewardship Council (fsc) mag dragen. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Noordboek is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

‘Ik ga mij bezighouden met hen die onder de mensen de schijn der wijsheid ophouden [...]. Onder hen nemen de schoolmeesters de eerste plaats in die stellig het rampzaligste, ellendigste en bij de goden meest gehate mensenslag zouden vormen als ik niet de nadelen van het allerongelukigste beroep met een goedaardig soort waanzin zou verzachten.’¹

*'One of the most important cultural agencies of education, however, was not touched by the schools, and that was the preparation for engaging in an occupation or trade.'*²

Inhoud

Voorwoord	11
I. Onderwijs in Athene	
(ca.400 v. Chr. – begin van onze jaartelling)	15
Socrates: de rede als richtsnoer	24
Plato: verlaat de grot en leer het goede kennen	33
Aristoteles: observeren, systematiseren maar bovenal verlangen naar het goede	44
2. Toen God verscheen in Rome kreeg onderwijs een cruciale rol (begin van onze jaartelling – ca. 500)	54
Plutarchus: leren luisteren	59
Geheugentraining met Cicero	62
Spreken in het openbaar met Quintilianus	65
Grammatica met meester Donatus	69
Word je geheugen meester met Ausonius	71
Bij keizerlijk besluit: ons onderwijs is christelijk onderwijs.	72
Augustinus: christelijk en rationeel	75
De Nederlanden in verwachting van Karel de Grote's 'renaissance'	90
3. Christelijk onderwijs onder Karels knoet	
(ca.500 – ca.800)	92
Karel de Grote: keizer, kerk en klassieke denkers	102
Alcuinus van York: minister van onderwijs, onderwijzer en archivaris	104

4. Stadsscholen, gilden en hersengymnastiek	
(ca. 800 – ca. 1200)	112
Scholastieke vernieuwing	128
Pierre Abélard: de leraar is een neushoorn	130
Thomas van Aquino: filosoferen over actieve en passieve potenties van leerlingen	132
5. Onderwijs uit de schaduw van de kathedralen	
(ca. 1200 – ca. 1500)	136
Jacob van Maerlant: dichter en leraar	147
Johan Cele's stadsschool in Zwolle	151
Redelijkheid in een irrationele wereld: Duns Scotus, Bacon en Ockham	154
Vittorino da Feltre's onderwijsrenaissance	160
6. Leren in de volkstaal, onderwijs van onderop	
(ca. 1500 – ca. 1600)	171
Meester Valcooch	179
Juan Luis Vives: vader van de moderne psychologie	186
Erasmus Roterodamus: het leraarschap is niet echt zijn ding	190
Maarten Luther: onderwijs met de Bijbel	205
Philipp Melanchthon: een frêle onderwijzer	210
Ignatius van Loyola: inquisiteur, intellectueel en onderwijsinnovator	213
Op weg naar het nieuwe verlichte leren	218
7. Leren denken en drang naar vrijheid (ca. 1600 – ca. 1650)	221
Francis Bacon: kennis is macht	236
Bestaat René Descartes echt?	243
Benedictus de Spinoza: de natuur begrijpen	253
Jan Amos Comenius: Gods natuur als leidraad voor opvoeding en onderwijs	257

8. Het einde van een gouden eeuw en ruimte voor verlicht onderwijs (ca. 1650–ca. 1750)	267
John Locke: onderwijs voor de jonge edelman	268
David Hume: hartstochtelijk onderwijs op basis van ervaring	275
Immanuel Kant: de mens is het enige schepsel dat opgevoed moet worden	282
Van Verlichting naar Romantiek	290
9. Revolutie en Romantiek (ca. 1750–ca. 1800)	292
Jean-Jacques Rousseau: kritische intellectueel en romantische opvoeder op afstand	295
Salzmanns Kreeftenboekje	303
Mary Wollstonecraft: onderwijs voor dochters	305
Nicolas de Condorcet: na de revolutie onderwijs voor allen	307
Pestalozzi: hoofd, hart en handen	315
Martinus van Nieuwenhuyzen en Betje Wolff	323
Nederlandse onderwijswetgeving met hulp van de Fransen	328
Van ratio en romantiek naar nut, nijverheid en reformpedagogiek	330
10. Bildung, Ausbildungen en schoolstrijd (ca. 1800–ca. 1850)	332
Friedrich Hegel: niet de materie maar het denken	334
Wilhelm von Humboldt: de vleesgeworden Bildung	337
Friedrich Fröbel: zijn naam maakt school	343
Herbart: belangstelling doet leren	346
Liberalen willen algemene vorming	349
11. Worden wie je bent (ca. 1850–ca. 1900)	358
Friedrich Nietzsche: cultuur voor courante mensen	362
Reformpedagogen	371
Helen Parkhurst: echt leren is ervaren	373
Ellen Key: de eeuw van het kind	376
Jan Ligthart: eerst het hart levend maken	381
John Dewey: democratie en leren door ervaring	386

Maria Montessori: het kind vrij maken van de volwassenen	395
Opleiden voor een beroep is de zaak van bedrijven	405
Van reform naar verstatistiekt onderwijs	409
12. Gelijke kansen en meritocratie (ca. 1900 – ca. 2000)	414
Onderwijs tegen morele verwording	415
Langeveld, Kohnstamm en de dwingende middelmaat van Gauss	419
Vijven en zessen met Adriaan D. de Groot	425
Karl Popper: stapsgewijs onderwijs verbeteren	428
Kritische theorie	431
Ivan Illich: ontscholen en leren met MOOC's	436
Jerome Bruner: democratisch onderwijs	440
Michel Foucault: gehoorzaamheidssubjecten worden prestatiesubjecten	445
Hannah Arendt: de noodzaak van autoriteit	452
Meritocratie en gelijke kansen	456
Pleidooi voor autodidactische leerwegen	470
Moderne Bildung	472
Nawoord	483
Woord van dank	493
Noten	497
Literatuur	517
Personenregister	526

Voorwoord

Andere tijden, andere omstandigheden, andere filosofie,
ander onderwijs

(Naar: Voltaire in de *Encyclopédie* – 1772)

Stel je eens voor dat er geen scholen bestonden. Stel je een wereld voor zonder schoolgebouwen, zonder juffen en meesters. Ja, ook zonder onderwijsinspectie. Hoe zouden kinderen zich kunnen voorbereiden op leven, werken en samenleven? Hoe zouden hun ouders ervoor zorgen dat hun kinderen bijblijven en mee kunnen komen in een veranderende wereld? Worden er nog uitvindingen gedaan? Het lijkt allemaal moeilijk voorstelbaar. Toch was er ooit een tijd zonder scholen. In Socrates' tijd, meer dan vierhonderd jaar voor het begin van onze jaartelling, was dit de realiteit. En opmerkelijk genoeg ontwikkelde de Griekse cultuur zich met enorme stappen.

Een ideeëngeschiedenis over onderwijs moet ergens beginnen. Mijn verhaal begint op het moment dat denkers ten tonele verschijnen die zowel over leren als over onderwijzen iets zinvols te berde brengen. Herkenbaar en zinvol voor de huidige onderwijspraktijk wel te verstaan. Het verhaal eindigt in het recente verleden. Ik laat mijn keuze voor onderwijsdenkers vooral afhangen van de invloed die zij hadden en vaak nog steeds hebben op het onderwijs in West-Europa. Wat hadden al die filosofen, geestelijken en bestuurders voor met het onderwijs? Dachten zij na over de vormgeving van onderwijs? En met welke opdracht werden en worden onderwijzers en leraren op pad gestuurd?

In de vijfde eeuw voor het begin van onze jaartelling wijst de Griek Strabo erop dat onderwijs een vak is. Niet iedereen kan op-

treden als leraar. De leraar hoeft niet gespecialiseerd te zijn in één enkel kennisgebied, maar moet vooral verhalen kunnen overbrengen en dient bovenal te beschikken over retorische vaardigheden. Zo maakt de leraar zijn leerlingen duidelijk hoe je volgens de heersende normen, waarden en waarheden moet leven.¹ In Strabo's tijd moest een leraar kunnen vertellen over de werken en daden van de goden en van de beste mensen. In de eeuwen daarna volgden verhalen over wereldse zaken en natuurverschijnselen.

Onderwijs is door de eeuwen heen altijd een afspiegeling geweest van ontwikkelingen in de samenleving. Daarmee was en is ze ook een afspiegeling van belangen. Belangen van een staat om goede leiders op te leiden, van de geestelijkheid die het onderwijs zag als evangelisatie en van verlichte denkers die bij burgers een kritisch vermogen vooronderstellen bij de vorming van een democratische staat. Dat onderwijs zowel persoonlijke als maatschappelijk consequenties heeft, maak ik duidelijk door te laten zien welke groepen het meeste baat hadden bij onderwijs.

Denken over onderwijs kan niet zonder denken over opvoeden en andersom. Millennia lang verzorgden de opvoeders, de ouders, ook zelf het onderwijs voor hun kinderen, thuis en op het werk. Het was deel van de opvoeding, maar telkens werd ook de vraag gesteld of kinderen juist wel of niet buiten het ouderlijk huis hun onderwijs moesten volgen. Rousseau wil het kind thuis houden om het geen slachtoffer van de in zijn ogen tegennatuurlijke maatschappij te laten worden. Andere zagen juist in leren buiten het gezin de mogelijkheid kinderen een brede en sociale ontwikkeling te bieden. Ter aanvulling of ter correctie van de ouderlijke verantwoordelijkheid zag de geestelijkheid uit strategische en voor haar vanzelfsprekende overwegingen de morele opvoeding meer en meer als haar verantwoordelijkheid. Scholen waren en zijn niet slechts leerfabrieken waarin alleen rekenen en taal relevant zijn. Dat het onderwijs zich ook met opvoeding, met morele vorming te maken heeft, is niet voor iedereen vanzelfsprekend. Hannah Arendt merkt in *De crisis in de opvoeding* terecht op dat een opvoeding zonder leren leeg is en het degenerereert tot moreel-emotionele retoriek. Het onderscheid tussen opvoeden en onderwijzen is volgens haar theoretisch gekunsteld, praktisch onhoudbaar en

zelfs gevaarlijk als leren ontbreekt. Onderwijzen zonder op te voeden is ogenschijnlijk gemakkelijk. Tot het einde van zijn dagen lijkt een mens te kunnen leren zonder opgevoed te worden ware het niet dat elk leermoment een ethisch, moreel en dus opvoedkundig aspect in zich draagt.

Door alle eeuwen heen blijkt er in elk geval één onbetwist uitgangspunt voor de vorming van een goede leraar. Dat deze nadenkt over de essentie van mens-zijn, nadenkt over wat leren is, over wat kennis is en bovenal waartoe onderwijs dient.

Onderwijs in Athene

Dankzij de Rede ontdekken wij het Goede
ca. 400 v. Chr. – begin van onze jaartelling

Socrates, Plato en Aristoteles

Als een eenentwintigste-eeuwse Aristoteles voert ze een gesprek met haar leerlingen. Ze vraagt: wat is nu eigenlijk een virus en waarom is het coronavirus zo gevaarlijk? De leerlingen zeggen en roepen wat er in hen opkomt. Sommige vertellen over de bolletjes met uitsteeksels die ze op tv zagen bij *Zapp Your Planet*. Juf Amy loopt al pratend met een klein groepje leerlingen over het schoolplein. Geen echt plein, niet een agora zoals ze dat in het klassieke Athene kenden, maar het lijkt er wel op. Oktober 2020. Midden in de coronapandemie. Ik zie kinderen in het Gelderse Dieren buiten op het schoolplein tussen de speeltoestellen. Ze zijn niet echt aan het spelen, maar wat doen ze dan wel? Het ziet er georganiseerd en serieus uit. Ze zijn rustig en stellen vragen aan elkaar en aan de juf en de meester. Krijgen ze les? Is dit onderwijs? Is dit een gevolg van gebrek aan ventilatie, gebrek aan open ramen en deuren?

Andere leerlingen blijven op het plein en hebben de opdracht om uit te rekenen hoeveel graszoden ze nodig hebben ter vervanging van de tegels op het plein oftewel de agora. Meester in spe Bart geeft ze de afmetingen van de zoden, of beter gezegd grasrollen en trottoirtegels. Hij zegt er bij dat hij ook graag van ze wil weten of de leerlingen kiezen voor gras of tegels op het plein. ‘Maar eerst uitrekenen, daarna de vraag en de discussie.’

Tussen filosoof Aristoteles en juf Amy ligt meer dan 2000 jaar denken over onderwijs. Of het op een agora is of op een schoolplein, wandelend ideeën uitwisselen en leren blijkt nog steeds ac-

tueel en bruikbaar. Actueel, maar gelukkig ook aangepast aan moderne onderwijsmiddelen en methoden.

Thuisonderwijs en onderwijs voor de rijken

Onderwijs heeft voor de Grieken een belangrijke culturele, ethische en sociaaleconomische doelstelling: het in stand houden en overleveren van cultuur, wetenschap en van ideeën over ethiek, politiek en staatsbestuur. Onderwijs is bovenal het ontwikkelen van morele waarden. Waarden die vereist zijn om de republiek, de staat, in stand te houden. Van een omvangrijke onderwijsdeelname is echter geen sprake, want de Griekse polis laat het aan haar bewoners zelf over om onderwijs te volgen of niet. Iedereen kiest zijn eigen manier van opvoeden, met of zonder leraar. Onderwijs thuis of als ambulante handel van rondtrekkende leraren.

Tot het midden van de derde eeuw voor het begin van onze jaartelling is onderwijs in Athene vooral thuisonderwijs. Ouders zijn niet alleen opvoeders maar fungeren ook als onderwijzers voor hun kinderen. Onderwijs in vaardigheden voor de landbouw, voor de bouw en voor het leger, wel te verstaan.

Onderwijs buiten de huiselijke kring of thuisonderwijs door ingehuurde leraar-filosofen is exclusief voor de rijken. Alleen echte burgers volgen daarom onderwijs. Slaven en mensen van buiten zijn geen burgers en zijn daarvan uitgesloten. Groepen jongens uit de gegoede burgerij, de toekomstige bestuurders, bezoeken meestal geen schoolgebouw maar het huis van de leraar (*en didaskalon*) of ontmoeten een leraar op een plek in de buitenlucht waar hij verhalen vertelt en gesprekken met hen voert. De verhalen en gedichten gaan over belangrijke figuren en dienen als voorbeeld voor een goed en verantwoord leven. De uitverkoren jongens volgen vanaf hun zesde jaar onderwijs. Zij krijgen voornamelijk les in lezen en schrijven. En, zeker niet onbelangrijk, de jongens leren het bespelen van de lier. Voor meisjes is er geen school. De kennis en vaardigheden voor huishoudelijk werk leren zij van hun moeders. Huishoudster wordt je door huishoudster te zijn.

De mens is een taak voor zichzelf. Dit is de bondige samenvatting van het mensbeeld dat aan het Griekse onderwijs ten grondslag ligt. De mens zelf is het doel van onderwijs en ontwikkeling.

Die mens maakt deel uit van de stadstaat en is een politieke mens, een mens die als alle Griekse burgers dienstbaar dient te zijn aan de polis, de stadstaat. Althans dat valt op te maken uit de overgeleverde verhalen van de belangrijkste denkers uit het Griekenland van voor het begin van onze jaartelling.

Privaat onderwijs

De schoolloopbaan voor Atheense jongeren van gegoede komaf bestaat samengevat uit de ons bekende trits: basisonderwijs, algemeen voortgezet en algemeen hoger onderwijs. Beroepsonderwijs ontbreekt.

De kinderen van de gegoede burgerij worden, we spreken over de tijd tussen 470 en 340 voor de jaartelling, door een *paidagogos* naar het *gymnasion* gebracht. Een *paidotribès*, een trainer, zorgt voor de lichamelijke opvoeding. Een *kitharistès* neemt de musische vorming voor zijn rekening, wat wil zeggen hij geeft les in poëzie en het bespelen van de *kithara*, de lier. Na deze basisvorming volgt voortgezet onderwijs waarin opnieuw de lichamelijke training centraal staat; daarnaast volgt de leerling lessen in wiskunde en grammatica. Als de militaire dienst is uitgediend volgen sommige jongens een wijsgerige opleiding met nadrukkelijk ook vakken als wiskunde en retorica.

Leraren openen hun eigen privéscholen waar zij les geven in hun eigen specialisme. Zo ontstaan aparte scholen voor literatuur, muziek, zang en gymnastiek. Teksten van literatoren zoals Homerus, auteur van de *Ilias* en de *Odyssee*, krijgen veel aandacht. Vaak moeten de leerlingen de teksten al uit hun hoofd leren voordat ze die kunnen lezen. Boeken zijn er immers niet, geschreven teksten op perkament zijn te duur en teksten op met was bestreken plankjes zijn even kwetsbaar als vergankelijk. Vooral gedichten worden uit het hoofd geleerd.

Atheense leerlingen die dat kunnen betalen, krijgen bij het memoriseren van poëzie en proza hulp van *rapsoden*, leraren die door het land trekken terwijl ze, meestal tegen betaling, de volledige *Ilias* en *Odyssee* uit hun hoofd zingen. Uit noodzaak, bij gebrek aan geschreven of gedrukte teksten wordt memoriseren zo verheven tot kunst, tot zangkunst.